

Αντώνης Καρτσάκης

Λογοτεχνικές εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στον μεσοπολεμικό περιοδικό τύπο του Ηρακλείου

ABSTRACT

LITERARY IMAGES OF ASIA MINOR REFUGEES IN THE INTERWAR PRESS OF HERAKLION CRETE

The Asia Minor catastrophe, and the Greek refugees that followed that catastrophe, constituted a new key topic for literature, which focused on the depiction of ideological and aesthetic concerns. In a series of short stories in the journal *Modern Greek Literature* (Heraklion, 1926-1928), the reader can detect the “trace” of this history as well as the movement of the refugees into the city of Heraklion. In these works, there is a surplus of naturalistic descriptions of “human cattle” who “disembark dirty and untidy” in the Aegean, as well as representations of the tragic fate of the Greek refugees, who now have to coexist with the “others” who have the same religion and ethnicity as them but are at the time foreign; the “others”, who have called them “refugees”.

These stories, which are attempts to account for the pain of these people and situations, not only unearth the refugees’ feelings, but also ascertain the feelings and reactions of the locals and make possible the examination of the co-existence of the two. Moreover, this war literature (or rather anti-war, we could argue), denounces social injustice, questions civic values, and endeavours to set the terms for the homogenization of the two groups and the consolidation of the new national conscience and identity.

Through these literary images of this sui generis body of Greek refugees in Greece, literature contributes to the pulse of history and offers a very different reading of interwar society than the one we are familiar with through history.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου, πρόσφυγες, λογοτεχνικές εικόνες, λιμάνι Ηρακλείου, αγωνία, πάσχον σώμα, εθνικό τραύμα, λογοτεχνική πρόσληψη

Η λογοτεχνία του '20 φιλοδοξεί να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην αντιπαράθεση των ιδεών της εποχής. Η «κοινωνική» ή αλλιώς «προλεταριακή» πεζογραφία του Μεσοπολέμου¹ χαρακτηρίζεται από έντονο κοινωνικό προβληματισμό και ενδιαφέρεται για την απόδοση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μετά ειδικά τη Μικρασιατική Καταστροφή –καθοριστική εμπειρία, η οποία συντέλεσε στην αναδιαμόρφωση ιδεολογημάτων και τροφοδότησε πολιτικές συγκρούσεις–, η λογοτεχνία αναλαμβάνει «κοινωνική αποστολή», καθώς τα προβλήματα των

---

¹ Σχετικά με τη συζήτηση για την «προλεταριακή λογοτεχνία» στον περιοδικό τύπο του Μεσοπολέμου βλ. Χριστίνα Ντουλιά (1996), *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 116-131 και 219-256· και της ίδιας (1984), «Το πρόβλημα της “προλεταριακής τέχνης” στα αριστερά περιοδικά του μεσοπολέμου», *Η Αριστερά Σήμερα* 6, 52-56.

προσφύγων συνιστούν πεδίο πρόσφορο προκειμένου να καταδειχθεί η κοινωνική αδικία. Ενσωματώνει λοιπόν καταγγελίες και προτάσεις λύσεων στα ποικίλα αδιέξοδα της εποχής.

Στο πεδίο αυτό εντάσσονται τα *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου (1926-1928).² Οι συντελεστές του περιοδικού εμφανίζονται πρόθυμοι να πάρουν συγκεκριμένη θέση στον κοινωνικό χώρο, η οποία είναι ορατή στις σελίδες του ως μια προοδευτική-ανθρωπιστική συνιστώσα υπέρ των απόκληρων της ζωής. Οι κατ' εξοχήν βέβαιοι κατατρεγμένοι της εποχής είναι οι πρόσφυγες που συρρέουν από τον Αύγουστο του 1922 στο νησί. Ιστορίες ανθρώπων εξαθλιωμένων, που μεταφέρουν το πικρό αίσθημα της ήττας, εκτυλίσσονται στο λιμάνι του Ηρακλείου.³

Πώς εικονίζονται⁴ στο λογοτεχνικό αυτό περιοδικό οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, που φτάνουν στην πόλη του Ηρακλείου μετά την Καταστροφή του 1922; Ποιες είναι οι αντιδράσεις των κατοίκων της πόλης και τι μπορούμε να μάθουμε σήμερα από την πρώτη εκείνη λογοτεχνική πρόσληψη; Η Ιστορία έχει δώσει τις δικές της απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, η Λογοτεχνία, όμως, ως μια διαφορετικού τύπου ανάγνωση της κοινωνίας παρέχει τις δικές της απεικονίσεις και ιστορήσεις.

Έχοντας επίγνωση ότι οι λογοτεχνικές αυτές εικόνες αντανακλούν συλλογικές αντιλήψεις και ιδεολογίες, ότι δεν αντιστοιχούν σε μία και μοναδική πραγματικότητα, ότι πρέπει να διασταυρωθούν με άλλες εικόνες (από τον τύπο, τον κινηματογράφο) και να διαβαστούν παράλληλα με τα ιστορικά και κοινωνικά τους συμφραζόμενα, υιοθετούμε τις αρχές της *πολιτισμικής εικονολογίας*⁵ που αντιμετωπίζει το κείμενο ως μαρτυρία. Αναζητώ με την

² Για τα *Νεοελληνικά Γράμματα* βλ. Γιάννης Παπιομύτογλου (1980), «Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 19, 145· Αντώνης Σανουδάκης (1972), *Η νεοκρητική λογοτεχνική σχολή της δεκαετίας 1930-1940*, Αθήνα, Κνωσός· Μαρίνα Μηλολιδάκη-Κότσιρα (1972), *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο της δεκαετίας 1930-1940*, Αθήνα, Το Ελληνικό Βιβλίο· Μάρθα Αποσκήτη (1996), «Προπολεμικά ηρακλειώτικα φιλολογικά περιοδικά», *Παλίμψηστον* 16, 163-172· Ευγενία Λαγουδάκη (2007), «Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες για τον τύπο της εποχής)», *Παλίμψηστον* 20-21, 94· Αντώνιος Ηρ. Καρτσάκης (2008), «Νεοελληνικά Γράμματα», Λουκία Δρούλια – Γούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Γ', Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 284-285· Αντώνης Καρτσάκης (2013), *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου. Κείμενα, Έντυπα, Δημιουργοί*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Βιβλιοθήκη, 79 κε.

³ Σχετικά με την άφιξη και την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη βλ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2000), «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο. Το παράδειγμα της Ν. Αλικαρνασού», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ2, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 99-15· της ίδιας (2003), «Μικρασιάτες στο Ηράκλειο. Ο ξεριζωμός και η νέα πατρίδα», *Παλίμψηστον* 18, 333-346 και (2004), «Ψηφίδες ιστορίας: Νομός Ηρακλείου 1900-1925», Νίκος Μ. Γιγουρτάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο. Ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία*, Ηράκλειο, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 411-446· Κ. Ανδριώτης – Ν. Ανδριώτης (2000), «Η άφιξη και η πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο, 21-32· Ν. Ανδριώτης (2000), «Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», Σοφία Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Ηράκλεια Πρωτοβουλία, Ανεξάρτητη Δημοτική Παράταξη, 225-243· Ευγενία Λαγουδάκη-Σασιλή (2008), «Αγροτική αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ηρακλείου», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 135-155· της ίδιας (2009), *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Δοκιμάκης, Ηράκλειο, 17 κε.

⁴ Σύμφωνα με τον Ρώσο θεωρητικό Βίκτωρ Σκλόφσκι, ο οποίος έβλεπε τη λογοτεχνία ως έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης, «η τέχνη είναι σκέψη με εικόνες» [βλ. Β. Σκλόφσκι (1995), «Η τέχνη ως τεχνική», Τσβετάν Τοντόροφ (Επιλογή-Παρουσίαση), *Θεωρία Λογοτεχνίας. Κείμενα Ρώσων Φορμαλιστών*, Άννα Τζούμα (μτφρ.), Αθήνα, Οδυσσεάς, 90].

⁵ Σχετικά με τις μεθοδολογικές αρχές στις οποίες στηρίζεται η πολιτισμική εικονολογία βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (1998), *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*,

κειμενική ανάλυση, τη λογική της εικόνας, την «αλήθεια» της (Αμπατζοπούλου 1998, 245), όχι την επαλήθευσή της σε σχέση με την πραγματικότητα. Την αντιμετωπίζω ως μείγμα αισθημάτων και ιδεών και επιχειρώ να συλλάβω τις συναισθηματικές και τις ιδεολογικές απηχήσεις της.

1. ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

Με τον τρόπο αυτό επιχειρώ να διαβάσω εικόνες σε μια σειρά πεζογραφημάτων που δημοσιεύονται στο περιοδικό (εντόπισα δέκα συνολικά διηγήματα), στα οποία οι λογοτέχνες, ίσως ως αυτόπτες μάρτυρες του γεγονότος, αποτυπώνουν ανάγλυφα τις μετακινήσεις και τη συρροή των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη. Οι εικόνες που διασώζουν (ή κατασκευάζουν)⁶ οι ήσσονες λογοτέχνες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* είναι εξαιρετικά σημαίνουσες κατά την άποψή μου. Παραθέτω επιλεκτικά:

[...] από τις βάρκες ξακολουθούσε να ξεμπαρκάρει ανθρώπινο κοπάδι, κακομοιριασμένο, βρώμικο, ανάκατο. [...]. Τα πρόσωπα των αντρών λιγνά, γεμάτα αγωνία, σημαδεμένα με μαύρα ακάθαρτα ρυάκια ιδρώτα, οι μορφές των γυναικών ωχρές, κακοπαθημένες, με μαύρους κύκλους τριγύρω στα μάτια. Μερικές κρατούσαν στις αγκαλιές βρέφη τυλιγμένα με κουρέλια [...].

(Γιαλούρης 1928, 78)

[...] Στο φως δύο αμυδρών φαναριών ξεχωριζόταν άντρες, γυναίκες, παιδιά, σωριασμένοι απάνω σε μουσκεμένα στρώματα, σε κάσες λασπωμένες. Μερικοί μιλούσαν αναμεταξύ τους με σιγανή τρεμάμενη φωνή σα νάχαν κάμει κλεισιά ή φόνο. Κάποια γυναίκα έκλαιγε σε μιαν άκρια [...]. Μια άλλη βύζαινε σε στήθος ισχνό το μικρό της.

(Γιαλούρης 1927β, 304-305)

Κόσμος ατέλειωτος, κατάκοπος, κιτρινισμένος, ταλαιπωρημένος, κουβαλώντας στην πλάτη, στον ώμο, στο κεφάλι στρώματα, κάσες, τσουβάλια, μπόγους [...]. Παντού μέσα στο αδύνατο φως ξεχωριζόταν τώρα κορμιά αντρών, γυναικών, παιδιών, ανακατεμένα με ζώα, βόδια, άλογα, πρόβατα σε μια τέλεια ισοπέδωση.

(Γιαλούρης 1927α, 672, 673)

Άντρες με πρόσωπα αποχτηνωμένα από τη θλίψη και την κούραση καθόταν εδώ κι εκεί σιωπηλοί κι αμίλητοι, γυναίκες λιγνές, κακοπαθημένες προσπαθούσαν ν' αποτραβηχτούν σε γωνιές παράμερες για να μακρύνουν από τη γειτονιά των αντρών, μητέρες πάσχιζαν να βρουν τόπο μοναχικό για να προφυλάξουν τα χωριανά τους κορίτσια, ώστε να 'χουν ακόμη τσίπα ντροπής στο πρόσωπο.

(Γιαλούρης 1927α, 676)

Αθήνα, Θεμέλιο, 239-265. Επίσης Τόνια Καφετζάκη (2003), *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα, Πορεία, 27 κε.

⁶ Η κατασκευή ενός θέματος και η σημασιοδότησή του δεν αναφέρεται μόνο στην πράξη της συγγραφής αλλά και της ανάγνωσης. Εξετάζεται επομένως σε σχέση με τις προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (1998), *ό.π.*, 65.

Γυναίκες κρατούσαν στις αγκαλιές βρέφη τυλιγμένα σε κουρέλια, άλλων τα ξεσκισμένα φουστάνια τα τραβούσαν παιδιά ξυπόλυτα με ξεσκισμένα πανταλόνια. Τα κορίτσια με μαλλιά μπλεγμένα, ρούχα τσαλακωμένα.

(Γιαλούρης 1928, 78)

Όπου κι αν έριχνε το βλέμμα της η κυρία [Μάρθα] αντίκρυζε ανθρώπινα σαράβαλα να κείτονται σε άμορφους σωρούς. Και στ' αυτιά της [...] βούιζαν τώρα συνεχώς οι αναστεναγμοί, τα κλάματα, οι φωνές και τ' αναθέματα των κατατρεγμένων.

(Φρέρης 1926α, 9)

Εικόνες στερεοτυπικές της ηττημένης Ελλάδας.⁷ Πέραν του τραγικού χαρακτήρα τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελούν τη λογοτεχνική ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος.

Στις εικόνες αυτές διαβάζω την ανατροπή, την έκπτωση, την απώλεια, την «περιπέτεια» με την αριστοτελική έννοια. Βλέπω τον άνθρωπο άθυρμα στα χέρια μιας εκδικητικής μοίρας. Ειδικότερα στις φράσεις «ανθρώπινο κοπάδι, κακομοιριασμένο, βρώμικο», «μάζες άθλιων προσφύγων», «στοίβες ανθρώπινων σαρκών», «ανθρώπινα φορτία», διαβάζω την τραγική μοίρα των προσφύγων σε τόπο ξένο μαζί και πάτριο, όπου πρέπει να συμβιώσουν με τους «άλλους», τους ομόθησκους και ομοεθνείς αλλά ταυτοχρόνως ξένους.⁸ Ψηλαφώ τον ανιστόρητο πόνο των ξεριζωμένων τη στιγμή ακριβώς που φθάνουν στη νέα πατρίδα.

Οι λογοτέχνες αισθητοποιούν την αγωνία των προσφύγων. Ο λογοτεχνικός φακός εστιάζεται στο πάσχον σώμα,⁹ ιδιαίτερα στα πρόσωπα και στα μάτια. Τα πρόσωπα γίνονται σημεία εύγλωττα της ένδειας, της αλλοτρίωσης, της προσφυγιάς. Οι πρόσφυγες όμως προσλαμβάνονται χωρίς εξατομικευμένα χαρακτηριστικά. Από τη στιγμή που οι άνθρωποι αυτοί έχασαν τον τόπο τους, τα προσφιλή τους πρόσωπα, τις εργασίες τους, τα βασικά δηλαδή στοιχεία της κοινωνικής τους ταυτότητας, έχουν απωλέσει κάθε στοιχείο προσωπικότητας.¹⁰ Είναι μια αδιάκριτη μάζα ανθρώπων, καθώς η κοινή μοίρα, η εξαιρετικά τραγική, τους ισοπεδώνει.¹¹

Ωστόσο, αν και τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ιδιότητας των προσφύγων έχουν χαθεί (κάτω από την κόπωση, τον φόβο, την αγωνία), παρατηρώ ότι κάποιοι εμβληματικοί χαρακτήρες

⁷ Σχετικά με τις εικόνες και τα στερεότυπα βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (1998), *ό.π.*, 157 κε. της ίδιας (2000), *Η γραφή και η θάσσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης, 147-180. Οι πολιτισμικές εικόνες που συναντάμε στα *Νεοελληνικά Γράμματα* δεν είναι κατ' ανάγκην στερεοτυπικές. Αν και στηρίζονται σε συλλογικές παραστάσεις, δεν υπάρχουν εκ των προτέρων και δεν αναπαράγουν προκαταλήψεις.

⁸ Σχετικά με τις τραγικές συνέπειες της Συνθήκης της Λωζάνης του 1923 και το τραύμα που προκάλεσε η βίαιη απόσπαση βλ. Bruce Clark (2007), *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Βίκη Ποταμιάνου (μτφρ.), Αθήνα, Ποταμός, 19-38.

⁹ Σχετικά με τις απεικονίσεις του «πάσχοντος σώματος», που αποδίδουν την «κοινωνική μειονεξία» του πρόσφυγα, βλ. Τόνια Καφετζάκη (2003), *ό.π.*, 92.

¹⁰ Βλ. σχετικά Ν. Ανδριώτης (2010), «Εμείς και οι “άλλοι”»: Πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Ανδρέας Χ. Τάκης (επιμ.), *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοιχείο της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 20.

¹¹ Η διάρρηξη της ιδιωτικής ζωής του πρόσφυγα είναι η διαχρονική συνέπεια απώλειας της οικειότητας της καθημερινής ζωής, βλ. σχετικά Hannah Arendt, Giorgio Agamben, Enzo Traverso (2015), *Εμείς οι πρόσφυγες. Τρία κείμενα*, Κώστας Δεσποινιάδης, Άκης Γαβριηλίδης, Νίκος Κούρκουλος (μτφρ.), Νίκος Κούρκουλος (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Εικοστού Πρώτου, 11.

επιβιώνουν, όπως εκείνος της μάνας που αγρυπνά ή του εργατικού νέου που πολεμά με το πείσμα του την αγριότητα των καιρών:

Μα θα δης. Εγώ τελειώνω φέτος το γυμνάσιο· θα δουλέψω. Θα δουλέψω μόλη μου τη δύναμη. Ό,τι και νάναι. Δε με νοιάζει. Χαμάλης; Χαμάλης. Αγροφύλακας; Αγροφύλακας. Μα θα δουλέψω. Θα δήτε! Θάρθουν μέρες καλύτερες.

(Μουρέλλος 1927β, 393)

Υποθέτω ότι η αισιοδοξία αυτή πηγάζει από την πίστη του λογοτέχνη στο ελληνικό στοιχείο, στην ικανότητα επιβιώσής του· ότι πρόκειται για τη στερεοτυπική εικόνα του εύστροφου, εργατικού και δυναμικού πρόσφυγα που θα υπερβεί τη φτώχεια και θα συμβάλει στη δημιουργία της «Νέας Ελλάδας». ¹² Ο λογοτέχνης, που διαμορφώνει με τις εικόνες αυτές έναν λόγο περί προσφύγων, επιθυμεί μάλλον να διαλύσει αρνητικά στερεότυπα καταδεικνύοντας την ελληνικότητα των προσφύγων και τη συμμετοχή τους στον κοινό μύθο. ¹³

2. ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΤΡΑΥΜΑ. ΑΦΟΡΜΗ ΓΙΑ ΣΤΟΧΑΣΜΟ

Η επιθυμία αυτή επιτείνεται στην προσπάθειά του να προσλάβει το εθνικό τραύμα ως αφορμή για στοχασμό, καθώς πάνω στην πίκρα του ξεριζωμού ριζώνει η ελπίδα «να χτυπηθεί το ψέμα». Η Λογοτεχνία συναντά την Ιστορία ως προς τις εικόνες αυτές και ενστερνίζεται τη διαμαρτυρία για τις αποφάσεις των ισχυρών:

Έννοια σου και θαρχόταν ο καιρός της μεγάλης απολύτρωσης, όταν ο φτωχόκοσμος θα χτυπούσε κατακέφαλα το ψέμα [...]. Βέβαια αυτοί δεν έφταιγαν καθόλου. Άλλοι ήταν οι φταίχτες. Οι μεγάλοι που κάθονταν τώρα στη ζέστη και στα καλά τους, στριφογυρίζοντας με γελασιά και με βία τον κόσμο τριγύρω στο συμφέρο τους.

(Γιαλούρης 1927β, 304)

Η ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος απηχεί απλοϊκά στις φωνές των προσώπων με τη φωνή του παντογνώστη αφηγητή. Και το ιδεολογικό στοιχείο πλεονάζει κάποτε σε βάρος της αισθητικής:

[...] τώρα όμως υπαρχαν οι νέοι με τα πλατιά στήθεια και το μέλλο δικό τους. Αυτοί θα χτυπούσαν. Κάτω το ψέμμα και το μίσος κι αψηλά η αλήθεια, η καλωσύνη κι η αγάπη

(Γιαλούρης, 1927β, 305)

¹² Βλ. Τόνια Καφετζάκη (2003), *ό.π.*, 324.

¹³ Ενώ τον αμετάκλητο ενταφιασμό του αλυτρωτισμού μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την αναδίπλωση του Έθνους στα νέα του σύνορα με στόχο την εθνική ολοκλήρωση μέσα στα νέα όρια του κράτους (βλ. σχετικά Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (³1998), «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης», Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 73· του ίδιου (2003), «Οι εθνικές μειονότητες», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 19 κε.).

Ο πόλεμος καταδικάζεται έμπρακτα μέσα από την περιπέτεια της φθισικής Σμάρας στο ομώνυμο διήγημα του Βελισάριου Φρέρη (Φρέρης 1926β, 112-119) και μέσα από την ανεργία και την πείνα των ηρώων του Γιάννη Δεληβασίλη (Δεληβασίλης 1928, 823-829). Η «ξεσπιτωμένη ρωμιοσύνη» είναι επίσης το μόνιμο θέμα του Αντώνη Γιαλούρη. Η ηρωϊδωμάνα ξεσπά:

Αχ, το καϋμένο μας το σπιτάκι. Ποιος να το κατέχει τώρα; Ποιος διώχθηκε από δυστυχισμένο το δικό του για να πάρει το δικό μας; Εκεί ήταν η γωνιά που γεννήθηκα, που μεγάλωσα, που παντρεύτηκα με τον πατέρα σου. Λίγον καιρό μείναμε ευτυχισμένοι. Ύστερα ο πόλεμος και η φτώχεια.

(Γιαλούρης 1927α, 679)¹⁴

Στο ίδιο διήγημα:

Ο καταραμένος ο πόλεμος! Ο παπάς είπε πως ήταν τιμωρία για τις αμαρτίες μας. Μα τι μεγάλες αμαρτίες είχαν κάμει για να αξιωθούμε τέτοια καταστροφή οι δύστυχοι οι χωριάτες που άλλο δε γνώριζαν εξόν από ψαρική κι από αμπέλι [...];

(Γιαλούρης 1927α, 681)

Στο πλέγμα λοιπόν των σημασιών ανιχνεύονται αναστοχασμοί που γεννιούνται με τη λογοτεχνική άφιξη των προσφύγων. Ο πόλεμος, ταυτισμένος με τον τραυματισμό του '22 απογυμνωμένος από κάθε ηρωϊκό στοιχείο, θεωρείται αιτία του ανθρώπινου κατατροπισμού. Η πεζογραφία αυτή φιλοδοξεί να αποκαλύψει την υποκρισία του αστισμού καταγγέλλοντας την κοινωνική αδικία.

3. ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΗΓΕΝΩΝ

Η έφεση αυτή γεννά και άλλες λογοτεχνικές εικόνες που μας επιτρέπουν να δούμε τη συμπάθεια των Ηρακλειωτών προς τους πρόσφυγες (θυμούνται ίσως και τη δική τους προσφυγιά του '66),¹⁵ αν και γνωρίζουμε ότι υπήρξαν και άλλες συμπεριφορές¹⁶ τις οποίες η λογοτεχνία δεν αγνοεί. Ο Βελισάριος Φρέρης στις «Αριστοκρατικές καρδιές» σχολιάζει:

Σε πόση νευρική κίνηση που τους έβαλε η καταστροφή! Σαν ήρθε μάλιστα το τηλεγράφημα από την Κυβέρνηση, πούλεγε πως τόσες χιλιάδες πρόσφυγες θάρχονταν στο νησί, μαζευτήκανε όλοι στην ευρυχωρότερη σάλα του Δημαρχείου και σοβαροί, σκυθρωποί,

¹⁴ Παρόμοιες εκφράσεις πόνου για τον αποχωρισμό του γενέθλιου τόπου συναντά κανείς και στην άλλη πλευρά των Τουρκοκρητικών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Κρήτη. Η Μαρίκα Φρέρη ([1979], *Το Κάστρο μας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 192-197) θυμάται: «Με κλάματα και οδυρμούς ζητούσανε να μην τους διώξουμε, να τους κρύψουμε, να τους λυπηθούμε. Δεν ήθελαν να αφήσουν τη μάνα Κρήτη για τίποτε καλύτερο στον κόσμο! Εδώ γεννηθήκαμε, εδώ θα πεθάνουμε [...] Μακριά από τση Κρήτης τα χώματα δεν έχομε μπλιό ζωή [...]».

¹⁵ Βλ. σχετικά Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2004), «Ψηφίδες ιστορίας: Νομός Ηρακλείου 1900-1925», *ό.π.*, 436.

¹⁶ Σχετικά με την ένταξη των προσφύγων στην τοπική κοινωνία του Ηρακλείου βλ. Ευγενία Λαγουδάκη (2009), *ό.π.*, 189-194.

Θλιμμένοι, μα πιότερο φοβισμένοι, συζητήσανε με ποιο τρόπο θάταν καλύτερα να ταχτοποιήσουνε τα πράγματα έτσι που λιγότερο ο κοσμάκης του νησιού να βαρυνόταν.

(Φρέρης 1926α, 6)

Φυσιολογική ανθρώπινη αντίδραση θα λέγαμε. Πρόκειται για τη γεμάτη πανικό απορία που απλώθηκε σε όλη την Ελλάδα: πώς θα μοιραστούν το λιγοστό ψωμί τους οι γηγενείς με τους πρόσφυγες.¹⁷ Η τέχνη του λόγου συλλαμβάνει επίσης τη συμπαιγνία της υποκριτικής στάσης των οικονομικά και κοινωνικά υψηλών στρωμάτων της πόλης:

Πόσο μεγαλείο που έκλεινε το ενδιαφέρο τους! Ο κοσμάκης του νησιού –για το Θεό!– να μη βαρυνόταν! Κι όσο γι’ αυτούς λίγο τους έμελλε. Αυτοί είχανε χρέος να εργαστούν μ’ όλα τους τα δυνατά, να το δείξουν πως είναι κάτοχοι τρυφερών καρδιών κ’ ευγενικών αισθημάτων. Ο ένας προθυμοποιήθηκε να προσφέρει μιαν άδεια του αποθήκη, ο άλλος έρριξε την ιδέα να ιδρυθεί ένα πρόχειρο ταμείο για την αποκατάσταση των προσφύγων [...]

(Φρέρης 1926α, 5-6)

Η «αριστοκρατική» κυρία συμπάσχει με τα θύματα και αναλαμβάνει κάτι θεάρεστο που θα γαληνέψει την ταραγμένη της ψυχή· θα πάρει σίτι της ένα προσφυγάκι να το αναθρέψει και αν έβγαινε καλό, ίσως να το υιοθετούσε κιόλας. «Φτάνει νάταν κορίτσι, πάνω-κάτω έξι χρονών, ξανθό και με γαλανά μάτια». Αλλά πόσο «πονά», όταν αρνείται να κρατήσει το ξανθό κοριτσάκι (έχει κομμένο το αριστερό αυτί του) που της προτείνουν για υιοθεσία (Φρέρης 1926α, 15)!

Πάνω στη θλίψη λοιπόν της προσφυγιάς προβάλλεται συχνά από τους πεζογράφους των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* η μικρότητα των ανθρώπων του τόπου, και αντιμετωπίζονται με ειρωνεία στάσεις και συμπεριφορές. Αντιθετικά προς τις πλούσιες κυρίες με τις υπηρεσίες τους, τα θέατρα, τα ντάνσιγκ, τα γαλλικά, τοποθετούνται τα πεινασμένα προσφυγόπουλα με τις σπαρακτικές φωνές «πεινώ», «διψώ» (Γιαλούρης 1928, 78)! Η τέχνη υποχωρεί τότε για χάρη της ζωής.

Και σε μια άλλη περίπτωση η τέχνη τίθεται στην υπηρεσία της Ιστορίας: πρόκειται για σεξιστικές συμπεριφορές («Σας ξέρω καλά! Όλες τέτοιες είστε», Φρέρης 1926β, 115), αλλά και για περιγραφές εκμετάλλευσης απροστάτευτων κοριτσιών, τα οποία ως θύματα συνήθως της ανέχειας καταλήγουν στον αγοραίο έρωτα. Όπως η ηρωίδα του Φρέρη στις «Συχαμένες Νύχτες» (Φρέρης 1927β, 310-317), που άφησε πίσω της σκοτωμένους γονείς και αρραβωνιαστικό και βούλιαξε στον κόσμο του λούμπεν με τα χασίσια και τους πληρωμένους έρωτες. Ή η καμαριέρα

¹⁷ Σχετικά με τις αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων στο Ηράκλειο βλ. Ευγενία Λαγουδάκη-Σαολή (2004-2005), «Αγροτική εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων του νομού Ηρακλείου», *Παλίμψηστον* 19-20, 235-236· Νίκος Ανδριώτης (2008), «Χριστιανοί (γγενείς-πρόσφυγες) και Μουσουλμάνοι. Πληθυσμιακή κινητικότητα στην Κρήτη (τέλη 10ου-αρχές 20ού αιώνα)», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 65-76, 74· Τόνια Καφετζάκη (2008), «Η λογοτεχνική ανάπλαση της εποχής της Ανταλλαγής στην Κρήτη. Εικόνες αναχώρησης των Μουσουλμάνων και άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 178.

ηρωίδα του διηγήματος «Στο τρίτο πάτωμα» (Φρέρης 1927α, 406-413), ή η Μαριώ, δούλα στο αρχοντικό του δημάρχου (Φρέρης 1927γ, 437-443). Ο δρόμος προς τον πληρωμένο έρωτα φαίνεται να είναι μονόδρομος.

Οι περιγραφές, ωστόσο, οι προβληματισμοί και οι αναστοχασμοί αυτοί φαίνεται να έχουν μια σταθερή στόχευση: να τροποποιήσουν ή και να διαλύσουν αρνητικά στερεότυπα, καθιστώντας τον αναγνώστη μέτοχο του πάθους. Να αναδείξουν ότι αιτία του ανθρώπινου κατατρεγμού είναι ο πόλεμος. Η εμφανής αυτή ιδεολογική χρήση της άφιξης υπακούει, νομίζω, στην προσπάθεια ομογενοποίησης των δυο ομάδων μέσω της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης σύμφωνα και με τη βενιζελική προοπτική, όπως διαμορφώθηκε μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας (Μαυρογορδάτος 2003, 19).

4. Η ΣΥΜΦΙΛΙΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Η λογοτεχνία θα επιχειρήσει να συμφιλιώσει τις δυο εθνικές ομάδες, αλλά και να ανοίξει δρόμους για να μελετηθεί το φαινόμενο συνύπαρξής τους.¹⁸ Γιατί πλάι στην ξενοφοβία θα προβάλλει η συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης από τους γηγενείς, μια διαδικασία μύησης, θα έλεγα, στον κόσμο του «άλλου». Θα επιχειρήσει λοιπόν να επιδράσει στο κοινωνικό φαντασιακό με επίκληση στο συναίσθημα. Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των εικόνων δείχνει ότι οι ίδιες λέξεις, με τις οποίες κατασκευάζεται η ετερότητα, συγκροτούν (στο πλέγμα των σημασιών) εικόνες που συγκινούν και στοχεύουν στην οικείωση. Γιατί οι Μικρασιάτες είναι Έλληνες, αλλά είναι διαφορετικοί – είναι «ξένοι» (Ανδριώτης 2010, 22-23).

Τη διαφορά αυτή τονίζουν πρωτίστως οι εξωτερικές περιγραφές. Το *πάσχον σώμα* και η εν γένει περιθωριοποίηση (ρούχα, αντικείμενα κλπ.) αποτυπώνουν την κοινωνική μειονεξία των προσφύγων.¹⁹ Ο λογοτεχνικός φακός εστιάζει στα τεκμήρια αυτά της αλλοτρίωσης και προβάλλει εμφαντικώς τη διαφορά από τους άλλους. Λαμβάνοντας οι Μικρασιάτες από την ώρα της αποβίβασής τους τα γνωρίσματα της προσφυγιάς, μετατρέπονται αυτομάτως από Έλληνες στη Μικρά Ασία σε *πρόσφυγες* από τη Μικρά Ασία.²⁰ Στον τόπο τους και βάσει του μεγαλοϊδεατικού οράματος ήταν Έλληνες. Όταν όμως έρχονται στην Ελλάδα, είναι *Έλληνες πρόσφυγες στην Ελλάδα*.

Ωστόσο εκτός από πεδίο ιδεολογικής ζύμωσης η λογοτεχνία γίνεται υποκατάστατο του εθνικού λόγου και επινοεί διαδικασίες ενσωμάτωσης, προσβλέποντας σε μια συνεκτική εθνική προοπτική. Προβάλλοντας τις συγκεκριμένες εικόνες καχεξίας των προσφύγων επιχειρεί να προκαλέσει τη συμπάθεια των γηγενών, να αμβλύνει διαφορές και να συμβάλει στην εθνική ενοποίηση, που δεν επιτεύχθηκε βέβαια με την Ανταλλαγή.

¹⁸ Όπως παρατηρεί η Τόνια Καφετζάκη (2003, 17), η πεζογραφία επινοεί διαδικασίες ενσωμάτωσης και καλείται «όχι μόνο να εντάξει τον πρόσφυγα λειτουργικά στις υπάρχουσες δομές του, αλλά και να αντιστρέψει την αρχικά “νοσογόνο” παρουσία του σε μια συνεκτική εθνική προοπτική».

¹⁹ Το θέμα της κοινωνικής μειονεξίας ως κεντρικού άξονα της εικόνας του πρόσφυγα, που απηχεί συνεκδοχικά την εικόνα της ηττημένης Ελλάδας και του πληγωμένου ελληνικού εθνικισμού, αναλύει διεξοδικά η Τόνια Καφετζάκη (2003, 105 κε.).

²⁰ Ο όρος «πρόσφυγας» δόθηκε αυθαίρετα στους εκπατρισμένους από τη Μ. Ασία Έλληνες, ενώ ο σύμφωνος με την ορολογία της Συνθήκης Ανταλλαγής όρος είναι «μετανάστης» (βλ. Β. Γκιζελή [1992], «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, 63-69).

Για τον λόγο αυτό ο αφηγητής στο όνομα του κοινού πόνου αναιρεί τις διαφορετικότητες, όπως παρατηρείται και στον ακόλουθο συλλογισμό του:

Γιατί, γιατί Θεέ μου τόσο αίμα; Τι θα κερδίσουν αυτοί κει πέρα κ' εμείς εδώ; Αχ, πώς παραφθείραμε τη ζωή! Η ζωή είναι τόσο όμορφη κ' εμείς την ασκημίζουμε με τα μίση μας! Μη η γη δε μας χωρά όλους; Τι τάχα αν είναι Βούλγαρος ή Τούρκος;

(Μουρέλλος 1927α, 35)

Η επίκληση όπως είδαμε παραπάνω («Ο καταραμένος ο πόλεμος [...] αμπέλι;»), απευθύνεται στο συναίσθημα. Ο στόχος ήταν πάντα να απαλλαγούν τα θύματα από τις ευθύνες, να ευαισθητοποιηθεί ο αναγνώστης ως προς τη μοίρα της φυλής (οι πρόσφυγες προσλαμβάνονται ως η μετωνυμία για τη φυλή) και να στρατευτεί στο αίτημα για δικαίωση:

Ζητούμε μια δικαιοσύνη και μιαν αλήθεια, μα όχι με τους ήσκιους και τα φαντάσματα.
Μια δικαιοσύνη στον κόσμο αυτόν και όχι στον άλλον.

(Γιαλούρης 1927α, 683)

Η δεινή κατάσταση προκαλεί οίκτο, συμπόνια. Είναι η γλώσσα των γηγενών για τους πρόσφυγες. Μιλά για τα δεινά των εκπατρισμένων αλλά και για τον φόβο των ντόπιων.²¹

Η λογοτεχνία λοιπόν συλλαμβάνει την αντίφαση: την ανθρώπινη συμπάθεια από τη μια, τον φόβο από την άλλη. «Η υπεράσπιση και η προστασία του ξένου είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την ξενοφοβία, αλλά δεν συνεπάγεται προκαταβολικά την ξενοφιλία» (Φρ. Αμπατζοπούλου, 1998, 251).²² Συνεπώς η διάθεση υπεράσπισης των προσφύγων δεν συνεπάγεται την ξενοφιλία και η οικείωση του «Άλλου» δεν φαίνεται υπόθεση εύκολη.

5. ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ

Εν τω μεταξύ το ενδιαφέρον είναι ότι, καθώς η λογοτεχνία αυτή επείγεται να καταγγείλει την κοινωνική αδικία, ανοίγει νέους δρόμους για την ίδια και αναδιατάσσει αισθητικές αξίες: τη θέση της «εφτάψυχης» ηθογραφίας παίρνει το αστικό διήγημα που παρατηρεί τις πολύμορφες κοινωνικές ανατροπές στα ελληνικά αστικά κέντρα. Και ίσως δεν είναι άστοχο να υποθέσουμε ότι πίσω από τους αντιρρησίες (όχι «παρακμίες» πια)²³ ποιητές του '20, πίσω από την άρνηση των κατεστημένων αξιών, βρίσκεται το τραγικό '22.

Η ίδια έφεση για κοινωνική αμφισβήτηση στρέφει τους Έλληνες λογοτέχνες στη φυγή, στην «αλητογραφία»,²⁴ προκειμένου να καταγράψουν την κοινωνική αθλιότητα. Όλοι οι δρόμοι

²¹ Σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους επιδιώκεται γενικά η συμμετοχή του αναγνώστη στο «πάθος» του θύματος βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (1998), *ό.π.*, 157 και 284.

²² Η Αμπατζοπούλου στο σημείο αυτό, αξιοποιώντας τη θεωρία της πρόσληψης του Hans Robert Jauss, ερευνά τα ζητήματα της ξενοφοβίας, ξενοφιλίας και ξενομανίας, όπως αποτυπώνονται στην εικόνα του Άλλου.

²³ Για το ζήτημα που αποτέλεσε πεδίο έρευνας της πρόσφατης κριτικής βλ. Αντώνης Καρτσάκης (2013), *ό.π.*, 92-129, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁴ Ο όρος είχε εισαχθεί από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο το 1940 βλ. αναλυτικά Παν. Μουλλάς (1993), *Η Μεσοπολεμική*

οδηγούν τώρα στις λαϊκές φτωχογειτονίες, όπου παίζεται το σύγχρονο δράμα – πείνα, ανέχεια, ορφάνια, αγοραίοι έρωτες, αλητεία, ναρκωτικά, αρρώστιες, θάνατοι.²⁵

Το φαινόμενο ήταν παγκόσμιο. Μόνο που στην περιφέρεια του Ηρακλείου με την πολυπλοκότητα της κοινωνικής σύνθεσης, ειδικά μετά την αθρόα έλευση των προσφύγων, δεν έχουμε να κάνουμε με μία ρομαντική διαμαρτυρία φυγής τύπου Χάμσουν,²⁶ αλλά με μια αντίδραση στην αμείλικτη πραγματικότητα, τον ζόφο της οποίας επωμίζεται να προβάλει ο συγγραφέας.

Επομένως η ιστορία καθορίζει τη μυθοπλασία και στο παρόν του 1926 είναι αισθητός ακόμη ο απόηχος της Καταστροφής, καθώς δεν έχει κλείσει η μεγάλη ρωγμή του ξεριζωμού. Το ερώτημα αν είναι αληθινές οι εικόνες αυτές, είναι άτοπο εξαρχής. Γιατί οι λογοτεχνικές εικόνες είναι κατασκευές, οι λόγοι είναι σκηνοθετημένοι. Όμως ο συγγραφέας ενεργεί διαλογικά και ο λόγος του αναμεταδίδει τις φωνές των άλλων. Δεν δημιουργεί απλώς εικόνες: οργανώνει λόγους –με εντυπωσιακή μάλιστα συνάφεια αφηγηματικών μέσων– που ανατέμνουν τη χρονική στιγμή και μας επιτρέπουν να διαβάσουμε στην επιφάνεια και στο ιστορικό βάθος του το γεγονός της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων στο Ηράκλειο.

Επιπλέον με τις εικόνες που κατασκευάζει η λογοτεχνία φαίνεται να αναλαμβάνει μια κοινωνική αποστολή από την πρώτη στιγμή: αναδεικνύει το δράμα του εκπατρισμού, προσδίδει ταυτότητα στους ανώνυμους πρόσφυγες, επιχειρεί να τους καταστήσει αντικείμενο συμπάθειας και κομίζει στοιχεία σχετικά με τη μετέπειτα συγκρότηση της κοινωνικής τους ταυτότητας. Μορφοποιώντας το εθνικό τραύμα επιχειρεί να διαλύσει αρνητικά στερεότυπα. Ο πρόσφυγας είναι διαφορετικός από τον γηγενή, αλλά δεν είναι ξένος, όπως ορίζει το κοινωνικό στερεότυπο και κυρίως δεν είναι η αιτία της κοινωνικής κρίσης: είναι το *θύμα* της. Καταγράφει λοιπόν τις διαθέσεις των γηγενών, τον φόβο πίσω από την ελεήμονα διάθεση και ανοίγει δρόμους ώστε να μελετηθεί το φαινόμενο της συμφιλίωσης των δυο εθνικών ομάδων με την εμπέδωση της νέας εθνικής συνείδησης.

Θα ήταν περιττό να σχολιάσουμε ότι η λογοτεχνική αυτή πρόσληψη είναι πολλαπλώς χρήσιμη στη σημερινή συγκυρία. Γιατί η λογοτεχνία συντρίβοντας τα τείχη κάθε κακής προπαγάνδας μάς βοηθά να ανακτήσουμε μια πληρέστερη εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας –τόσο άδικης για τον προσφυγικό κόσμο– και προσδίδει ερμηνευτικό βάθος στα σημερινά μας βιώματα, δηλαδή στην επαναλαμβανόμενη σε παγκόσμια πλέον κλίμακα έκφραση της προσφυγικής εμπειρίας. Γιατί η λογοτεχνία (που σκέφτεται με εικόνες, για να θυμηθούμε τη

πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939), τ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, 47 κε. Επίσης, Χριστίνα Ντουσιά (1987), «Περί αλητισμού», *Το Δέντρο* 33-34, 66-67.

²⁵ Με τη θεματική αυτή δημοσιεύονται στα *Νεοελληνικά Γράμματα* τα διηγήματα: Αντώνης Γιαλούρης, «Ιστορία ενός αλήτη» (τχ. 3-4, 99-109): Βελισάριος Φρέρης, «Ροσλάν» (τχ. 6, 249-253), «Συχαμένες Νύχτες» (τχ. 7, 310-317) και «Στο τρίτο πάτωμα» (τχ. 9, 406-413): Γιάννης Μουρέλλος, «Οδύνη» (τχ. 9, 389-396): Αντώνης Γιαλούρης, «Χορευτικό τσάι» (τχ. 11, 806) και «Αι δύο γυναίκες» (τχ. 12, 532).

²⁶ Ο Νορβηγός συγγραφέας Κνουτ Χάμσουν συμβαδίζει στη λογοτεχνία μας με τον Δημοσθένη Βουτουρά. Πρωτο-μεταφράζεται γύρω στα 1900 και γνωρίζει πρωτοφανή εκδοτική επιτυχία στις επόμενες δεκαετίες. Είναι γνωστές οι εξαιρετικές μεταφράσεις του Βάσου Δασκαλάκη (βλ. Αντώνης Καρτσάκης [2013], *ό.π.*, 130). Σχετικά με την παρουσία του Χάμσουν στην ελληνική λογοτεχνία της περιόδου βλ. Παν. Μουλλάς (1993), *ό.π.*, 47 κε.

φράση του Σκλόφσκι) μας καλεί με τη δική της γλώσσα να διαβάσουμε ξανά το παρελθόν για να γνωρίσουμε το παρόν· να περάσουμε από το ιστορικό πάθος στο ακριβοπληρωμένο μάθος για τον άνθρωπο, για τη ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Αντώνης Γιαλούρης (1927α), «Στην πλώρη», *Νεοελληνικά Γράμματα* 15 (Δεκ. 1927), 673.
- Αντώνης Γιαλούρης (1927β), «Χριστούγεννα στη μαούνα», *Νεοελληνικά Γράμματα* 7 (Απρ. 1927), 304-305.
- Αντώνης Γιαλούρης (1928), «Καφενείο “Ξελογιάστρα”», *Νεοελληνικά Γράμματα* 17 (Φεβρ. 1928), 78.
- Γιάννης Δεληβασιλής (1928), «Μπισμ Ιλλάχ Ιρραχμάν Ιρραχίμ», *Νεοελληνικά Γράμματα* 17 (Φεβρ. 1928), 823- 829.
- Γιάννης Μουρέλλος (1927α), «Ο ταπεινός», *Νεοελληνικά Γράμματα* 8 (Μάιος 1927), 354.
- Γιάννης Μουρέλλος (1927β), «Οδύνη», *Νεοελληνικά Γράμματα* 9 (Ιούνιος 1927), 393.
- Βελισάριος Φρέρης (1926α), «Αριστοκρατικές καρδιές», *Νεοελληνικά Γράμματα* 1 (Οκτ. 1926), 5.
- Βελισάριος Φρέρης (1926β), «Σμάρα», *Νεοελληνικά Γράμματα* 3-4 (Δεκ. 1926-Γεν. 1927), 112-119.
- Βελισάριος Φρέρης (1927α), «Στο τρίτο πάτωμα», *Νεοελληνικά Γράμματα* 9 (Ιούνιος 1927), 406-413.
- Βελισάριος Φρέρης (1927β), «Συχαμένες νύχτες», *Νεοελληνικά Γράμματα* 7 (Απρ. 1927), 310-317.
- Βελισάριος Φρέρης (1927γ), «Τα πρώτα βήματα», *Νεοελληνικά Γράμματα* 10 (Ιούλιος 1927), 437-443.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Στυλιανός Αλεξίου (1989), «Ο ηρακλειώτης ποιητής Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964)», *Παλίμψηστον* 9-10 (Δεκ. 1989-Ιούν. 1990), 5-40.
- Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (1998), *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (2000), *Η γραφή και η θάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης, 147-180.
- Κώστας Ανδριώτης – Νίκος Ανδριώτης (2000), «Η άφιξη και η πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο, 21-32.
- Ν. Ανδριώτης (2000), «Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», Σοφία Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Ηράκλεια Πρωτοβουλία, Ανεξάρτητη Δημοτική Παράταξη, 225-243.
- Νίκος Ανδριώτης (2008), «Χριστιανοί (γηνγενείς-πρόσφυγες) και Μουσουλμάνοι. Πληθυσμιακή κινητικότητα στην Κρήτη (τέλη 10ου-αρχές 20ού αιώνα)», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 65-76, 74.
- Νίκος Ανδριώτης (2010), «Εμείς και οι “άλλοι”: Πρόσφυγες και γηνγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Ανδρέας Χ. Τάκης (επιμ.), *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοιχείμα της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 15-37.

- Μάρθα Αποσκήτη (1996), «Προπολεμικά ηρακλειώτικα φιλολογικά περιοδικά», *Παλίμψηστον* 16 (Δεκ. 1996), 163-172.
- Hannah Arendt, Giorgio Agamben, Enzo Traverso (2015), *Εμείς οι πρόσφυγες. Τρία κείμενα*, Κώστας Δεσποινιάδης, Άκης Γαβριηλίδης, Νίκος Κούρκουλος (μτφρ.), Νίκος Κούρκουλος (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Εικοστού Πρώτου.
- Βίκα Γκιζελή (1992), «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, 63-69.
- Bruce Clark (2007), *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Βίκη Ποταμιάνου (μτφρ.), Αθήνα, Ποταμός.
- Αντώνιος Ηρ. Καρτσάκης (2008), «Νεοελληνικά Γράμματα», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Γ΄, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 537-538.
- Αντώνης Καρτσάκης (2013), *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου. Κείμενα, Έντυπα, Δημιουργοί*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Τόνια Καφετζάκη (1997), «Λογοτεχνικές αφηγήσεις της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα», *Δοκίμες* 5 (Άνοιξη 1997), 71-72.
- Τόνια Καφετζάκη (2003), *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα, Πορεία.
- Τόνια Καφετζάκη (2008), «Η λογοτεχνική ανάπλαση της εποχής της Ανταλλαγής στην Κρήτη. Εικόνες αναχώρησης των Μουσουλμάνων και άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 178.
- Ευγενία Λαγουδάκη-Σασλή (2004-2005), «Αγροτική εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων του νομού Ηρακλείου», *Παλίμψηστον* 19-20, 235-236.
- Ευγενία Λαγουδάκη (2007), «Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες για τον Τύπο της εποχής)», *Παλίμψηστον* 20-21 (2006-2007), 94.
- Ευγενία Λαγουδάκη-Σασλή (2008), «Αγροτική αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ηρακλείου», Βάλια Βαρουχάκη (επιμ.), *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, 135-155.
- Ευγενία Λαγουδάκη (2009), *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, Δοκιμάκης.
- Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (³1998), «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης», Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 73.
- Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (2003), «Οι εθνικές μειονότητες», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β΄, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 19 κε.
- Μαρίνα Μηλολιδάκη-Κότσιρα (1972), *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο της δεκαετίας 1930-1940*, Αθήνα.
- Παναγιώτης Μουλλάς (1993), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. Α΄, Αθήνα, Σοκόλης.
- Χριστίνα Ντουινιά (1984), «Το πρόβλημα της “προλεταριακής τέχνης” στα αριστερά περιοδικά του μεσοπολέμου», *Η Αριστερά Σήμερα* 6, 52-56.
- Χριστίνα Ντουινιά (1987), «Περί αλητισμού», *Το Δέντρο* 33-34, 66-67.
- Χριστίνα Ντουινιά (1996), *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Γιάννης Παπιομούτογλου (1980), «Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 19 (Μάρτ.-Μάιος 1980), 145.
- Αντώνης Σανουδάκης (1972), *Η νεοκρητική λογοτεχνική σχολή της δεκαετίας 1930-1940*, Αθήνα, Κνωσός.

- Στέργιος Σπανάκης (1981), «Γιάννης Μουρέλλος (1886-1963). Η ζωή και το έργο του», *Αμάθεια*, τ. ΙΒ΄, 47 (Απρ.-Ιούν. 1981), 145-160.
- Β. Σκλόφσκι (1995), «Η τέχνη ως τεχνική», Τσβετάν Τοντόροφ (Επιλογή-Παρουσίαση), *Θεωρία Λογοτεχνίας. Κείμενα Ρώσων Φορμαλιστών*, Άννα Τζούμα (μτφρ.), Αθήνα, Οδυσσέας, 90.
- Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2000), «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο. Το παράδειγμα της Ν. Αλικαρνασσού», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ2, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 99-15.
- Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2003), «Μικρασιάτες στο Ηράκλειο. Ο ξεριζωμός και η νέα πατρίδα», *Παλίμψηστον 18* (Ιούνιος 2003), 333-346.
- Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (2004), «Ψηφίδες ιστορίας: Νομός Ηρακλείου 1900-1925», Νίκος Μ. Γιγουρτάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο. Ιστορία, αρχαιολογία, λογοτεχνία, κοινωνία*, Ηράκλειο, 411-446.
- Μαρίκα Φρέρη (1979), *Το Κάστρο μας*, Αθήνα, Καστανιώτης.